

Hayitov Qobil Qurbonovich

Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi

Tel.: +998 90 908 36 90

e-mail: qobil.hayitov@mail.ru

Orcid: 0009-0001-1851-0629

Annotatsiya: *maqolada talabalar tafakkurining o'ziga xos psixologik xususiyatlari, bilimlarni sust o'zlashtiruvchi talabalarning tafakkur jarayonidagi operatsiyalari, bilimlarni o'zlashtirish jarayonida tafakkur asosiy dominantlik vazifasi, talabalar tafakkurini rivojlantirishning psixologik vositalari ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *sust o'zlashtiruvchi talaba, tafakkur, tafakkur qonuniyatlari, tafakkur jarayonlari, tafakkur operatsiyalari, mantiqiylik, analiz, sintez, abstraksiya, taqqoslash, dominantlik.*

Barchamizga ma'lumki, tafakkur eng murakkab jarayonlardan biri bo'lib, uning yuzaga kelishi ham, amalda namoyon bo'lishi ham o'ziga xos psixologik xususiyatlarga ega bo'lib, har bir shaxsda turlicha namoyon bo'ladi. O'zbektonda psixologiya fani rivojiga katta xissa qo'shgan zabardast olim professor E.G'.G'oziyev tomonidan ilgari surilgan "Bilim va fikrlarga suyangan holda, tafakkurga quyidagi shartli ta'rifni berish mumkin: "Tafakkur atrof-muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bavo-sita, umumlashgan holda aks ettiruvchi psixik jarayon, ijtimoiy sababiy bog'lanishlarni anglashga, yangilik ochishga va bashorat qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyatdir"¹. Mazkur ta'rifda tafakkurning eng muhim xususiyatlari va funksiyasi sanab o'tilgan, ya'ni so'z (fikir) bilan, umumlashtirib, bavo-sita, ijtimoiy sababiylik, yangilik ochish, bashorat qilish, jarayon, faoliyat va boshqalar.

¹ Ғозиев Э. Умумий психология. –Тошкент: "Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти", 2010. –Б. 459.

Tafakkurning xususiyatlari bilan bir qatorda uning operatsiyari ham mavjudki, mazkur bosqichni amalga oshirmay turib kegingi bosqichlarga o'tib bo'lmaydi. Talaba tomonidan avvalo tafakkurida amalga oshiradigan operatsiyalari analiz va sintez operatsiyalari deb nomlanadi. Analiz yordami bilan biz narsa va hodisalarni fikran xususiyatlarini tahlil qilinadi. Talaba dars jarayonida analiz yordami bilan ko'pgina ishlarni amalga oshiradi, topshiriqlar misol va masalalarni yechadi. Umuman olganda, tabiat va jamiyatdagi bilim va tajribalarni inson tomonidan o'zlashtirib olish analizdan boshlanar ekan.

Talabaga yozma nutqni o'rgatish bola og'zaki nutqini analiz qilishdan boshlanadi. Kegin esa bu holat matni gaplarga, gaplarni so'zlarga, so'zlarni o'z navbatida bo'g'inlarga, fonemalarga ularni esa tovushlarga bo'lish singari aqliy faoliyat bilan asta-sekin almashtiriladi. Sintezi operatsiyasida, biz narsa va hodisalarning bo'laklarini sintez yordami bilan fikran birlashtirib, butun holiga keltiriladi. Sintezi elementlarning, narsa va hodisalarning qismlari va bo'laklarini bir butun qilib qo'shishdan iborat aqliy faoliyat deb e ta'riflanadi. Talaba analiz yoki sintez operatsiyasini fikran amalga oshira olmasa bilimlarni to'liq ang'lay olishi hamda o'zlashtira olishi mumkin emas mazkur holatni sust o'zlashtiruvchi talabalarni yuzaga kelishini dastlabki asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Talabalarni analiz va sintez qilishga o'rgatishda fikrlarni muayyan ob'ektlarga yo'naltirish asosiy rol o'ynaydi. Buning uchun talabalarga diqqatini yo'naltirish va bir obektda to'plab turish ko'nikmasini shakillantirish lozim bo'ladi. Sust o'zlashtiruvchi talabalarning tafakkuridagi taqqoslash operatsiyasini fikran to'liq amalga oshira olmasligi ham sabab bo'lishi mumkin.

“Taqqoslash insonning ijtimoiy faoliyatida, bilimlarning o'zlashtirilishida, voqelikni to'laroq aks ettirishida bir-biriga o'xshash jihatlar tafovutini, shuningdek, bir-biridan farq qiladigan tomonlar o'rtasidagi o'xshashlikni topishdan iborat fikr yuritish operatsiyasi katta ahamiyatga ega. Taqqoslash-shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, bu operatsiya vositasi bilan ob'ektiv

dunyodagi narsa va hodisalarning bir-biriga o'xshashligi va bir-biridan farqi aniqlanadi"².

Tafakkurdagi taqqoslash operatsiyasi haqida fikr yuritilganda, so'zning asosini o'zlashtirishda o'zakning muhim belgilarini mohiyatini aniqroq anglab olish kabi ko'pgina yo'naltirilgan aqliy faoliyatlarni takidlab o'tish lozim. Taqqoslash har qanday bilimning va har qanday tafakkurning asosidir. Shaxsni qurshab turgan tashqi olamdan predmetlarni hammasini taqqoslab ko'rish, eshitish va boshqa sezgirlik yo'li bilan bila olinmasa, boshqa yo'l bilan bilib bo'lmaydi, agar fikran hech narsa bilan solishtirilmasa va farqini bilib olish mumkin bo'lmagan biron bir narsaga duch kelganida edi, u holda shu narsa to'g'risida hech qanday fikr hosil qilina olmas edi. "Taqqoslash operatsiyasi ikki xil yo'l bilan amalga oshishi mumkin: amaliy (konkret narsalarni bevosita solishtirish) va nazariy (tasavvur qilinayotgan obrazlarni va narsalarni ongda fikran taqqoslash)."³ Aksar holatlarda talabalarda taqqoslash uchun bilim yetmasligi natijasida bilimlarni o'zlashtirishda sustlik yuzaga keladi. Mazkur xolatni oldini olish uchun avvalgi bilimlarni tez-tez takrorlab turish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bilimlarni takrorlash asnosida tafakkurda abstraksiya operatsiyasi yuzaga keladi.

Abstraksiyalash shunday fikr tafakkur operatsiyasidirki, bu operatsiya yordami talaba yangi bilimlarni muhim xususiyatlarini farqlab olib, ana shu bilimlardan muhim bo'lmagan tomonlarini ajratib oladilar. Yangi bilimlarni tez o'latirib oluvchi talabalarda abstraksiyalash onson kechishi bilan bir qatorda taqqoslash ham tez amalga oshadi, sust o'zlashtiruvchi talabalarda esa mazkur holat asta sekin amalga oshadi natijada esa bir yayangi bilimni o'zlashtirgunicha kegingi bilimni o'zlashtirishda murakkablik yuzaga keladi. Natijada "men tushinmayapman", "men bilmayman" degan baxonani tan oladi.

Tafakkur jarayonidagi abstraksiya operatsiyasi bilan talabani qurollantirish – intellektual jihatdan intensiv rivojlanishga olib keladi, shuningdek, mustaqil

² Ғозиев Э. Онтогенез психологияси. –Тошкент: “Ношир”, 2013. –Б. 218.

³ Ғозиев Э. Умумий психология. –Тошкент: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти”, 2010. –Б. 460.

bilim olish faoliyatini takomillashtiradi hamda mavjud bilimlarni umumlashtirish malakasini shakllantiradi.

Talaba tomonidan o'zlashtirgan bilimlari asnosida ma'lum bilimlarni umumiy tomonlarini fikran bir butun holatga keltira olishi umumlashtirish deb tavsiflash mumkin. Mazkur holatni qanday amalga oshirilishini pedagog o'z faoliyatida talabalarga muntazam ta'kidlab borishi lozim bo'ladi. Umumlashtirish har bir talabani o'ziga xos hususiyati hisoblani uni qanday fikran amalga oshirishi faqat o'zi biladi. Izohlashga kelganda og'zaki nutqida bayon qilishda turli murakkabliklarga duch keladi. "Psixologiyada umumlashtirishning keng qo'llaniladigan ikki turi: tushunchali umumlashtirish va hissiy-konkret umumlashtirish yuzasidan ko'proq fikr yuritiladi. Tushunarli umumlashtirishda predmetlar ob'ektiv muhim belgi asosida umumlashtiradi. Hissiy-konkret umumlashtirishda esa predmetlar topshiriq talabiga binoan tashqi belgi bilan umumlashtiriladi. Psixologlari noto'g'ri umumlashtirishning hissiy-konkret umumlashtirishdan tafovuti borligini hamisha ta'kidlab kelmoqdalar"⁴.

Umumlashtirish deganda psixologiyada narsa va hodisalardagi xossa, belgi, xususiyat, alomatlarini topish va shu umumiylik asosida ularni birlashtirish tushuniladi. Bilimlarni o'zlashtirish jarayonida umumlashtirishni mazmuniga ko'ra tushunchali umumlashtirish va yaqqol-ko'rgazmali yoki elementar umumlashtirish turiga ajratish ko'rsatilib kelinadi. Aksar holatlarda talabalar bilan ishlayotgan pedagog tushunchali umumlashtirish orqali ob'ektiv qonuniyatlarni muhim belgilari bo'yicha birlashtirib yangi bilimlarni bersagina talabalarda bilimlarni o'zlashtirish yuqori bo'ladi. amalga oshiriladi.

Shaxslilikni takomillashuvi bevosita va bilvosita o'zidan avvalgi avlodlarni bilimlarin o'zlashtirish hamda ular asosida yangiliklarini kashf etishi tafakkur jarayoniga bog'liqligini takidlagan holda, tafakkur ijtimoiy xususiyatga ham egaligini unitmaslik lozim. Talabani bilimlarni o'zlashtirishdagi sustligini o'qituvchi vaqtida aniqlab, o'zlashtirish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan

⁴ Ғозиев Э. Умумий психология. –Тошкент: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти”, 2010. –Б. 462.
www.tadqiqotlar.uz

tafakkur operatsiyasini aniqlashi va kerakli metodlar yordamida samarali yordam bera olishi lozim hisoblanadi.

Bilimlarni sust o'zlashtiruvchi talabalar boshlang'ich ta'limda ham bitiruvchi sinflarda ham uchrashi tabiiy bunday vaqtlarda pedagog maktab psixologi bilan birgalashib biror bir usullardan unumli foydalani talabani imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatib talabani yangi faoliyatga undashi orqali o'quv faoliyatini takomillashuviga e'tiborini qaratishi kerak⁵.

“Sust o'zlashtiruvchi talaba bo'lmaydi aksincha sust bilim beruvchi o'qituvchi bo'ladi” degan shior o'zini tasdig'ini hech qachon topgan emas. Buning isboti shundaki sinf jamoasini o'ndan biri a'lo baholarga o'qiyotgan ekan demak pedagog o'z vazifasini to'liq amalga oshirmoqda, faqat tafakkurini ma'lum bir operatsiyalari muvaffaqiyatli amalga oshira olmayotgan talabalar mavjud, desak xato bo'lmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. G'oziev E. Ontogenez psixologiyasi. –Toshkent: “Noshir”, 2013.
2. G'oziev E. Umumiy psixologiya. –Toshkent: “O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati”, 2010.
3. Жупник О.Н. Карера в системе ценностей современной студенческой молодежи // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Социология. Педагогика. Психология. 2019. Т. 5 (71). № 2. С. 19–27.
4. Илинский И.М., Луков В.А. Московские студенты: трансформации ценностных ориентаций // Вестник РУДН. Серия: Социология. 2020. Т. 20. № 1. С. 50–63.

⁵ Ильинский И.М., Луков В.А. Московские студенты: трансформации ценностных ориентаций // Вестник РУДН. Серия: Социология. 2020. Т. 20. № 1. –С. 53.